

УДК 94 (477.72) "18/19"

Волос О.В.

Пропаганда сільськогосподарських знань земськими установами на Херсонщині (80-ті роки XIX – початок XX ст.)

На початку 90-х рр. XX ст. зростає інтерес до історії земств у зв'язку з тим, що вони починають розглядатися як модель для системи місцевого самоврядування. Особлива увага приділяється дослідженню губернських та повітових земств, але в Україні інтерес до них проявився у значно меншій мірі, ніж у Росії. Коло проблем, що розглядаються, досить вузьке, воно обмежується питаннями культурно-просвітницької діяльності земств окремих регіонів України та земської освіти [1]. Деяку увагу приділено окремим проблемам економічної діяльності, соціальному складу цих установ [2]. Таким чином, українська історіографія земств поки що невелика і науковцям доцільно дослідити ще чимало питань. В зв'язку з цим автор поставив за мету розкрити діяльність Херсонського земства в галузі підвищення агрономічної культури населення регіону, зокрема організації пропаганди сільськогосподарських знань на Херсонщині в останні десятиліття XIX – на початку XX ст.

У 80-ті роки XIX століття земськими установами приділялася значна увага питанню поширення сільськогосподарських знань серед населення. Ця діяльність була характерна для більшості земств і мала такі основні напрямки: 1) відкриття та утримання земськими установами сільськогосподарських навчальних закладів різних типів; 2) організація та проведення курсів для різних категорій слухачів; 3) проведення читань та бесід з питань сільського господарства земським агрономічним персоналом; 4) пропаганда досягнень в галузі сільського господарства шляхом проведення екскурсій; 5) улаштування показових фруктових садів та городів при народних школах (переважно земських); 6) видавництво сільськогосподарської літератури; 7) відкриття та утримання музеїв, агрономічних бібліотек; 8) організація сільськогосподарських виставок; 9) консультативна діяльність.

Херсонське губернське та повітові земства наприкінці XIX – початку XX століття займали в Росії перше місце з багатьох напрямків такої діяльності та були ініціаторами важливих починань в

галузі сільського господарства. Пропаганда сільськогосподарських знань серед населення розпочалася ще тоді, коли земські управи на місцях стали запроваджувати агрономічні установи та склади з метою покращити розвиток сільського господарства. Але справа ускладнювалася відсутністю підготовленого агрономічного персоналу, який на місцях мав очолити таку роботу. Проблему, що назріла, земства вирішували шляхом відкриття спеціальних навчальних закладів, де здійснювали підготовку кадрів для сільського господарства.

Найбільш чисельну категорію складали сільськогосподарські школи, які утримувалися земствами, або при значній їх участі. Такі навчальні заклади були різних типів: 1) школи з курсом середніх навчальних закладів; 2) нижчі школи першого та другого розрядів; 3) школи, що вели підготовку спеціалістів з окремих галузей сільського господарства; 4) "четверті відділення" при початкових школах.

Херсонська губернія на початку XX ст. була на третьому місці в Росії за витратами на сільськогосподарську освіту, асигнувавши на цю справу 121 тис. руб. [3]. Із всіх витрат на сільське господарство, витрати на поширення сільськогосподарських знань становили майже 25%. Першими були відкриті нижчі сільськогосподарські школи, оскільки більшість земців вважали, що тільки таким шляхом можна досягти певних результатів у пропаганді знань.

Серед земств Росії Херсонське було першим, яке у 1874 р. відкрило земську сільськогосподарську школу в передмісті Херсона, яка мала підготувати спеціалістів з сільського господарства для служби в земських управах та інструкторів з сільськогосподарської техніки. На базі школи передбачалося створити показове господарство, яке б відповідало технічним досягненням часу та на базі якого проводились би практичні заняття.

До 1883 року Херсонська сільськогосподарська школа була нижчим спеціальним закладом. Згідно із положенням про землеробські училища від 30 травня 1878 р. вона була реорганізована в середній навчальний заклад, в якому навчання тривало 6 років, а практику випускники проходили у приватних господарствах від 6 місяців до одного року.

Витрати губернського земства на утримання училища були значними і зростали щорічно, про що свідчать такі факти: у 1895 р. земська управа асигнувала 37700 руб. [4], в 1897 – 38150 руб. [5], в

1898 – 43575 руб. 18 коп. [6], в 1911 – 92311 руб., в тому числі від казни 10178 руб. [7].

Кількість учнів в училищі теж постійно зростала, в 1911 р. там було 119 вихованців [8], в 1916 – 187 учнів, в 1917 – 237 [9]. Розуміючи велику потребу в сільськогосподарській освіті серед населення краю, позачергова сесія губернських земських зборів 25 травня 1917 р. прийняла рішення про відкриття в училищі першого паралельного класу на 40 учнів. Для практичних занять при ньому на той час вже були: сільськогосподарська ферма, навчальна пасіка, оранжерея, розсадник кущів, декоративних і фруктових дерев, маточний сад, виноградник, город і шовководня. За часи діяльності цього навчального закладу в регіоні було підготовлено значну кількість спеціалістів з сільського господарства, які становили основний агрономічний персонал в губернії.

Крім середнього сільськогосподарського навчального закладу, земство в Херсонській губернії утримувало Ямчеську нижчу школу I розряду в м. Кривий Ріг. Вона була заснована в 1889 р. на основі Положення про нижчі сільськогосподарські школи, затвердженого 27 грудня 1883 р. Відкриваючи такого типу школи, земства намагалися забезпечити села спеціально підготовленими людьми, які б при матеріальній підтримці стали ініціаторами або найактивнішими в перебудові селянських господарств.

Вже через сім років школа мала велику популярність серед населення краю, в ній навчалися стипендіати земства та бажаючі, що могли заплатити за навчання самостійно. Школа мала 400 десятин землі: із них 70 займали під поле, на якому здійснювали шестипільну сівозміну. Крім хліборобства, в школі вчили займатися травосіянням, тваринництвом, птахівництвом, розведенням худоби та свиней. Тут розміщувалися: розсадник фруктових дерев, плодовий сад, пасіка, майстерні, в яких навчалися ковальській та колісній справі [10]. Але школа не мала достатньої кількості приміщень, і чисельність учнів була невеликою. У 1916 р. до школи надійшло 298 заяв від абітурієнтів, із них 132 допущено до іспитів, у підготовчий клас прийнято 25 і в перший – 9 учнів [11].

Крім згаданої Ямчеської школи, в Херсонській губернії існувала друга сільськогосподарська школа, що мала назву "Ольгінська", і була відкрита І.П.Скаржинським в с.Мигія Єлисаветградського повіту 17 жовтня 1890 р. Школа мала одне з найкращих приміщень, ділянку землі в 100 десятин, із яких 40 щорічно засівалося, сільськогосподарські будівлі, худобу, реманент і навчально-

демонстраційні ділянки. В "Ольгінській" школі готували також ковалів, столярів, знайомили учнів з борошномельною справою у великому паровому вальцовому млині, що був збудований на річці Південий Буг, навчали пожежній справі, розуміючи важливість її в південному краї. Херсонське губернське та повітове земства постійно утримували своїх стипендіатів у цій школі. У 1911 р. губернське земство виділило 213 руб. для 2 осіб, Ананьївське повітове – 200 руб. також для 2 учнів, Єлисаветградське – 600 руб. для 4-х, Тираспольське земство навчало в школі одного учня, витрачаючи на цю справу 130 руб. [12].

Серед шкіл, що вели підготовку спеціалістів з окремих галузей сільського господарства, заслуговувала на увагу Одеська школа садівництва та городництва другого розряду, яка відкрилась 1 жовтня 1886 р. Ініціатором її створення було Одеське відділення Імператорського Російського товариства садівництва, що орендувало ділянку землі в 5,5 десятини. При школі знаходилися декоративний сад та город на 2-х десятинах, розсадник дерев, виноградник на 5 десятинах. Навчання тривало 5 років.

У 1886 р. на утримання школи було витрачено 10363 руб. 11 коп., із них 1771 руб. 44 коп. виділила казна, 1500 руб. – земство, 5574 руб. 57 коп. – сільськогосподарські товариства, міські громадські установи та 982 руб. 50 коп. становила платня учнів за навчання [13]. Надаючи матеріальну допомогу та утримуючи стипендіатів в школах такого типу, земства таким чином полегшували населенню доступ до сільськогосподарської освіти, а також в деякій мірі забезпечували себе агрономічним персоналом, який знав місцеві кліматичні, господарські умови і був знайомий із особливостями побуту села.

Єлисаветградське повітове земство з 1909 р. утримувало в с. Велика Виска практичну школу пасічництва, у 1911 р. в ній навчалось 12 чоловік, і земство витратило на неї 1615 руб.

Крім шкіл, де готували спеціалістів з різних галузей сільського господарства, земства відкривали спеціальні майстерні. В м. Павлівка Тираспольська земська управа в 1905 р. відкрила ремісничо-навчальну майстерню, в якій в 1911 р. навчалось 53 учні, на її утримання земство витратило того ж року 6289 руб. [14]. В майстерні вели підготовку робітників для сільського господарства, що мали досвід у догляді за землеробським знаряддям та машинами, могли полагодити їх, зробити нескладні частини до них, а також налагодити виробництво

інших предметів сільського господарства, виготовлення яких було неможливим без знання теслярської, столярської, ковальської справи та слюсарського ремесла.

Херсонське повітове земство утримувало з 80-х років XIX ст. ремісниче училище в с.Архангельському, в якому готували слюсарів та ковалів. Асигнування від земства були значними, тому училище мало спеціально збудовані приміщення, обладнані механічним двигуном, гарний інструмент для практичних занять. Крім того, учні отримували допомогу в розмірі від 3 до 6 руб. на місяць. За статистичними даними на 1 січня 1913 р. в училищі навчалось 60 чоловік віком від 14 до 20 років, але бажаючих вчитися було набагато більше [15].

Враховуючи, що початкові народні школи ще довгий час залишалися єдиними навчальними закладами, доступними для народу, земці з середини 80-х років XIX ст. почали залучати школу до участі в поширенні елементарних відомостей з сільського господарства. Форми участі шкіл в такій пропаганді були різними. Зокрема, школам виділялася земля, на якій створювали хліборобські господарства, улаштовували сади або городи, де всі роботи виконувалися за участю школярів; наділи землі отримували також і вчителі для заняття сільським господарством для покращання свого матеріального становища та ознайомлення місцевого населення з найбільш досконалими методами ведення господарства. Інколи короткий елементарний курс з сільського господарства вводився в шкільну програму.

Шкільні сільські господарства земства створювали тільки за згодою вчителів, що хотіли займатися окремими галузями і мали знання та навички. До такої діяльності вчителів початкових шкіл готували в Херсонській учительській семінарії. Повітові земства постійно надавали семінарії грошову допомогу на викладання садівництва, городництва та виноградарства. Отримані знання в семінарії вчителі використовували згодом в своїй практичній діяльності та пропаганді серед місцевих жителів.

У 1893 р. повітові земства на своїх зборах обговорювали питання про закладання при школах садів, розсадників фруктових, лісних дерев та про забезпечення шкіл необхідним для цього знаряддям. Цю справу земці вважали найбільш доступною для вчителів. Першими почали влаштовувати шкільні сади земці Єлисаветградського, Херсонського та Одеського повітів. За звітом агронома

Єлисаветградського повіту в 1899 р. з 81 школи 75 мали сади та городи. З 1894 по 1901 роки кількість шкільних садів збільшилась з 30 до 75. Всім школам надавав допомогу повітовий агроном, навчаючи вчителів та учнів навикам щеплення, обрізки, догляду та садіння дерев. У 1894 р. повітова управа розіслала в школи 6800 саджанців шовковиці, 1900 сіянців груші та 600 яблунь для зимового щеплення [16].

В Одеському повіті на початку XX ст. при 20 земських школах управа утримувала сади, асигнувавши на це 1302 руб. Крім того, в повіті було 3 плодіві розсадники, що забезпечували населення краю саджанцями фруктових дерев. Для шкільних садів вони видавалися безкоштовно, а селянам їх продавали по ціні 10 коп. З 1896 р. допомогу шкільним садам надавав повітовий садівник, який роз'їжджав по регіону.

В Олександрійському повіті, крім шкільних садів, яких у 1898 р. було 13, управа щорічно допомагала Новогеоргієвській школі садівництва, виділяючи по 300 руб.; в Братолюбівській земській школі 50 учнів навчалися садівництву [17].

За земськими статистичними матеріалами наприкінці XIX ст. у Херсонському повіті з 123 земських шкіл 10 мали сади, в Ананьївському з 57 шкіл сади були в 9-х [18]. Крім садів, городів та шовковичних плантацій при земських народних школах деякими земствами влаштовувалися пасіки.

Наприкінці 80-х і у 90-х роках XIX ст. досить поширеною формою пропаганди сільськогосподарських знань стали курси, бесіди та читання для вчителів, землевласників і селян, бо на думку земців, така форма пропаганди дозволяла охопити велику кількість бажаючих отримати знання з сільського господарства та окремих його галузей.

Курси для вчителів проводили в літній час, бажаючих виявилось багато, тому що сільські вчителі отримували низьку заробітну платню і, будучи вільними влітку, мали можливість зайнятися сільським господарством для покращання свого матеріального становища. Заняття проходили при сільськогосподарських навчальних закладах або в інших місцях при їх підтримці. У Херсонській губернії курси діяли в Херсоні, Одесі, Єлисаветграді, Мигії, Покровському та інших населених пунктах.

При організації та проведенні курсів керувалися правилами, що були видані в 1890 і доповнені в 1894 рр. Програма і навчальний план їх завжди враховували потреби місцевості і можливості того чи іншого навчального закладу, на базі якого вони

проходили. Керівником курсів призначався спеціаліст навчального закладу. Протягом одного або півтора місяця проводилися теоретичні та практичні заняття. На практику відводилося не менше 6 год. на день – це були заняття або бесіди, що супроводжувалися демонстраціями або екскурсіями. Теоретичні заняття займали від 3 до 12 годин на тиждень. По закінченню курсів проводився іспит, і слухачі отримували свідоцтво та нагороди (садові інструменти, книги, насіння).

За період з 1888 по 1896 роки в різних місцевостях Росії було організовано 200 курсів для вчителів, на яких навчалось 6212 слухачів [19]. Херсонське земство активно організовувало як загальні, так і спеціальні сільськогосподарські курси і було першим, що започаткувало цю діяльність.

З кожним роком по всій території губернії набувала розмаху організація сільськогосподарських читань-бесід, організатором такої роботи був агрономічний персонал. Читання-бесіди земствами проводилися переважно на зборах невеликих сільськогосподарських товариств при земських сільськогосподарських школах, дослідно-показових установах, складах та у волосних правліннях. Теми читань були різноманітними і супроводжувалися демонстрацією світлових картин та діапозитивів, наочних посібників, а також роздачею сільськогосподарських листівок, плакатів та брошур.

За неповними даними земських статистиків, у Херсонській губернії в чотирьох повітах у 1911 р. проведено 152 читання, на яких в окремих випадках були присутніми до 200 слухачів. Повітові земські управи на цю справу витратили 2610 руб., зокрема Єлисаветградська – 1410 руб. [20]. Кожне читання тривало півтори-дві години, на них слухачам показували зразки нових сортів злаків, роздавали сільськогосподарську літературу, що видавалася губернським і повітовими земствами. Серед питань, які найбільше цікавили місцеве населення, були завдання земської агрономії; розвиток рослин та вимоги до їх правильного росту; ґрунти та їх особливості, обробка ґрунту; способи боротьби з бур'янами, з шкідниками; очищення посівного насіння; питання тваринництва.

За свідченням повітових агрономів, після таких читань-бесід кількість селян, що зверталася за допомогою або порадою, завжди зростала, збільшувався попит на посівний матеріал різних трав та злаків.

Серед форм пропаганди сільськогосподарських знань заслуговувала на увагу організація екскурсійних поїздок для землевласників, селян та

вчителів. Херсонська повітова управа постійно проводила екскурсії на дослідну станцію, земське показове поле, промислові та сільськогосподарські виставки, витрачаючи на це по 300 руб. на рік. Селяни Лисогірської агрономічної дільниці Єлисаветградського повіту відвідували господарства при сільськогосподарських школах свого регіону, їздили до Умані та інших міст.

Виставки, що їх при підтримці земств організовували на місцях сільськогосподарські товариства, викликали найбільший інтерес серед місцевого населення, їх із задоволенням відвідували селяни. Так, виставка в Ананьєві в 1911 р. мала такі відділи: 1) рільництво; 2) сільськогосподарські машини та знаряддя; 3) тваринництво; 4) садівництво, виноградарство та городництво; 5) лісоводство; 6) кустарні та ремісничі виробни; 7) технічне виробництво. На виставці розміщувалося 520 експонатів. В Єлисаветградському повіті теж існувала практика організації щорічних таких виставок, на які управою витрачалося по 2000 руб.

Консультаційна допомога надавалася агрономічним персоналом постійно, і облік такої роботи не вівся. Але при будь-якій можливості агрономи пояснювали місцевому населенню, які сорти зернових найкращі для даного регіону, знайомили з новинками сільськогосподарської техніки, з виведеними новими породами худоби.

Такі ж завдання вирішували музеї та сільськогосподарські бібліотеки. Наприклад, Херсонське губернське земство утримувало природничо-історичний музей з сільськогосподарськими відділами. На початку XX століття управа витрачала до 5000 руб. на рік для придбання нових експонатів та організацію музейної діяльності. У Єлисаветградському повіті земці організували музей пасічництва, в Одеському – сільськогосподарський. Кількість відвідувачів музеїв щорічно зростала, так, в 1917 році губернський музей відвідало 7630 чол. Бібліотека Херсонського повітового земства мала 302 томи сільськогосподарської літератури та 14 періодичних видань.

Значне місце в поширенні сільськогосподарських знань серед населення займали журнали, газети, календарі-щорічники, брошури, плакати та листівки, що видавалися переважно на місцях і роздавалися безкоштовно на курсах, читаннях, консультаціях і т.ін. Такі видання були періодичними або неперіодичними в залежності від накопичення

матеріалу.

Деякі земства видавали загальні періодичні видання з більш-менш поширеними відділами відомостей і матеріалів з сільського господарства. Олександрійське та Ананьївське земства щотижня друкували "Известия Ананьевского земства" та "Известия Александрийского земства". В "Сборнике Херсонского земства" був розділ, присвячений сільському господарству. З усіх губерній Російської імперії саме в Херсонській найкраще було налагоджено видавництво спеціальних брошур, листівок і плакатів з різних галузей сільського господарства. В 1911 р. земські установи цієї губернії видали 97500 примірників друкованої продукції, що мали 29 назв. Серед них такі видання, як "Заметки о некоторых Херсонских растениях", "Обработка почвы, как средство борьбы с вредными насекомыми", "Краткое наставление к употреблению парижской зелени" та ін.

Управа робила регулярно статистично-економічний огляд Херсонської губернії і друкувала в "Сборнике Херсонского земства", що виходив з 1884 року щомісячно. За 1898-1901 рр. земськими управами губернії були видані: "Опытные поля Херсонской губернии, их организация и деятельность" (1901 р.), "Хлебный жук и кузья" (1901 р.), "Обзор врагов сельского хозяйства Херсонской губернии за 1901 г.". Сільськогосподарська хроніка Херсонської губернії висвітлювалася на сторінках збірника щомісячно, а повітові управи щорічно окремими виданнями друкували звіти, наприклад, "Отчеты о деятельности сельскохозяйственного бюро" (Одеський повіт), "Отчеты о деятельности сельскохозяйственного бюро Елисаветградской уездной земской управы" та ін. [21].

Діяльність земських установ Херсонщини цими формами пропаганди сільськогосподарських знань серед населення краю не обмежувалася і на початку ХХ століття набувала все більшого значення та розмаху.

Література

1. Гуз А.М. Культурно-освітницька діяльність земських установ в Україні (1864-1914 рр.): Дис...канд. іст. наук. – К., 1997; Гавриш Р.Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1998; Курченко В.В. Діяльність земств України в розвитку освіти (1864-1919 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1997; Корж Л.В. Освітня діяльність земств Харківської губернії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999; Степаненко Т.Л. Деятельность Харьковского губернского земства по развитию начального народного образования (вторая половина ХІХ – начало ХХ вв.): Дис. ... канд. ист. наук. – Харьков, 1991.
2. Лохматова А. Катеринославське земство: соціальний склад, бюджет та практична діяльність: Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1994; Лобас Т.П. Экономическая деятельность земских учреждений: 1864-1914 гг. (на материалах земств Полтавской, Харьковской Черниговской губерний): Дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 1997.
3. Главное Управление земель и земледелия (ГУЗИЗ). Департамент Земледелия. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1911 год) / Под ред. В.В.Морачевского. – Петроград, 1914. – Вып. 13. – Ч. I. – С. 58.
4. Департамент Земледелия. Справочный указатель земских сельскохозяйственных училищ (по сведениям на 1895 год). – СПб., 1896. – С. 104.
5. Министерство земледелия и государственных имуществ (МЗИГИ). Департамент Земледелия. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1897 год). – СПб., 1898. – С. 360.
6. МЗИГИ. Департамент Земледелия. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1898 год) // Сост. П.Н.Соковнин. – СПб., 1899. – С. 388.
7. ГУЗИЗ. Департамент земледелия. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1911 год). – С. 8.
8. Ibid., с. 8-9.
9. Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1916-1917 гг. (отдельное издание Херсонской губернской управы). -Херсон, 1918. – С. 14.
10. Бертенсон В.А. По югу России. – Одесса, 1896. – Вып. II. – С. 53, 55.
11. Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1916-1917 гг. – С. 16.
12. ГУЗИЗ. Департамент Земледелия. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1911 год). – С. 8.
13. МЗИГИ. Департамент Земледелия. Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. – Вып. 4. Сельскохозяйственные учебные заведения. – СПб., 1900. – С. 93.
14. ГУЗИЗ. Департамент Земледелия. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1911 год). – С. 33.
15. Деятельность земств в Херсонском уезде за 50-летие 1864-1913 гг. Херсонская уездная земская управа. Юбилейное популярное издание уездного земства. – Херсон, 1913. – С. 46-47.
16. Сазонов Г.П. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству (1865-1895 гг.). – Т. III. Издание Департамента Земледелия. – СПб., 1896. – С. 1225.
17. МЗИГИ. Департамент Земледелия. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1899-1901 годы) // Под ред. В.В.Бирюковича. – СПб., 1902. – Вып. 5. – С. 515, 516.
18. Сборник Херсонского Земства. – Херсон, 1901. – № 2. – С. 46.
19. МЗИГИ. Департамент Земледелия. Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. – Вып. 1. Женское образование. – СПб., 1898. – С. 151.
20. ГУЗИЗ. Департамент Земледелия. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1911 г.). – С. 9-10.
21. МЗИГИ. Департамент Земледелия. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1899-1901 годы). – С. 612.